

वंजारी समाजाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी व व्याप्ती

प्रा. बी.एस.केंद्रे

अर्थशास्त्र विभाग,

महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, मुखेड

वंजारी समाजाचा ऐतिहासिक मागोवा :-

द्रविडानंतर भारतात आर्य आले. हा इ.सन पूर्व ५०० चा कालावधी असावा. ते उत्तरध्रुवाकडून भारतात आले. शाकेय पर्वतावरून अफगानिस्तान, काबुल, कंदहार, बोलन, खैबर खिंडीतून सिंधु नदी काठी आले. आर्य मुळचेच धिप्पाड, काटक, गौरवर्णिय, पिंगट केसांचे होते. घोडे, बैल पाळणे हा त्यांचा मुख्य धंदा होता. जनावरांच्या चाऱ्यासाठी व पाण्यासाठी आर्य पंजाबात सिंधु, सरस्वती, गंगा, यमुना, चंबल या नद्याकाठी वस्तीकरण राहत होते.

प्रथम आर्य भारतात आले तेव्हा त्यांना सुर्यवंशी असे संबोधले जायचे. त्यात भगीरथ, दिलीप, रघु-अज-सागर, दशरथ इ. प्रतापी राजे झाले. याच वंशातून प्रभु रामचंद्र जन्माला आले. आर्यांची दुसरी टोळी दिड हजार वर्षानंतर भारतात आली. त्यांना चंद्रवंशी म्हणत असत. श्रीकृष्णाचा जन्म याच वंशात झाला. प्रभु रामचंद्राच्या वंशात सुमीत, कनकशेन, शिलादित, विक्रमादित्य, जयसिंग आणि सुर्यवंशी गेहलोत, सिसोदिया घराणे जन्मले.

कनकशेनने वडतनगर, विजयसेनने विजयनगर, शिलादितने बलभीपुर (इ.स.५२४) वसविले. शिलादित राजाचा पुत्रडोंगरात गुहेत जन्मला म्हणून त्याचे नांव गुहादित्य पडले. त्याचे राज्य इडर येथे होते. यावरून गुहलोर व गेहलोत हे नांव पडले. पुढे अनेक पिढ्यानंतर क्षत्रिय राजा वेणुवत्सइडर देशावर राज्यकरीत होता.

पूर्वी राजस्थान प्रांत अस्तित्वात नव्हता राजपुतान, माळवा, गुजरात हे प्रदेश किंवा सुभे होते त्यास १२व्या शतकापूर्वी लाट देश म्हणत असत. याचा स्पष्ट उल्लेख स्कंद पुराणातील सहयाद्री खंडांतर्गत भविष्य पुराणात आला आहे. दक्षिणेस ब्रम्हबेट नावाचेनगर होते. त्यास ब्रम्हपुर, त्र्यंबकपुर, ब्रम्हबेट अशी अनुक्रमे सत्य, व्दापार आणि कलयुगात नावे पडली.

तेथील वेणुवत्सक्षत्रिय राजा इलदुर्ग (इडर) मध्ये राहून राज्य करीत होता. तो सत्यधर्मात्मा, गो-ब्राम्हण, साधु आणि प्रजेचे पुत्रवत पालनकरत होता. त्याने आपल्या राज्यात

सर्व प्रजा, गो-ब्राम्हण, साधु यांचा प्रतिपाळ करित अशी प्रतिज्ञा केली होती. याप्रमाणे लाट क्षत्रियांची सर्वत्र किती होती. कलयुगात धर्म भ्रष्ट झाल्याने त्यांच्यावर भयंकर बिकट प्रसंग येवून ते राज्य भ्रष्ट झाले. वेणुवत्स राजाने यासंबंधी पुढील प्रमाणे कहानी सांगितली. आम्ही सर्व क्षत्रिय आहोत. लाट देशात आम्ही राहत होतो, म्हणून आमचे व आमच्या ज्ञाती बांधवाचे उपनाव लाड असे पडले आहे. ऋषिमुनी कालवशात आम्ही राज्याधिकारापासून वंचित झाल्यामुळे (क्षत्रिय) धर्मापासून अलग झालो. आपत्ती काळामध्ये आम्ही वैश्यवृत्तीने निर्वाह करू लागलो. म्हणून ब्राम्हण वर्णानी तिळमात्र शंका मनातून आणता आम्हा सर्व लाड क्षत्रियांचे क्षात्रधर्मास अनुसरून पुर्ववत पौराहित्य (वेदोक्त संस्कार) करावेत. या बाबत आमचा जो अपमान करिल तो दंडास पात्र राहिल.

लाड देश एक प्राचीनदेश होता. महीनदी वरील खानदेश, गुजरातचा काही भाग यात येतो. आजचा राजस्थान व राजपुतान प्राचीन काळी इ.स.१०व्या शतकात गुर्जर देशात सामील होता. गुर्जर देश इ.स.५०० ते इ.स. ५५० मध्ये अस्तित्वात होता. त्यावेळी गुर्जर देशात राजा हरिश्चंद्र गादीवर होता. या देशावर इ.स.९१५ व इ.स.९४० मध्ये राष्ट्रकुटांचे आक्रमण होवून गुर्जर देश छिन्न-भिन्न झाला. त्यावेळी येथील लढवय्ये समाज विस्कळीत होवून गुर्जर देशातून बाहेर पडण्यास सुरुवात झाली. याच कालावधित युननी (मुस्लीम) आक्रमणे होवून मुस्लिम राजांची सत्ता दिल्ली, पंजाब, राजपुतान, उत्तरप्रदेश येथे स्थिर झाली.

तेराव्या शतकांच्या दुसऱ्या दशकात गुजरातवरील आक्रमणे व त्यानंतर १४व्या शतकातील मोगलांची राजपुतान, मालवा, गुजरातवरील आक्रमणे स्थानिक जनतेच्या हालाखिस कारणीभूत ठरली ही सुलतानी आपली होती या सुलतानी आपत्तीच्या जोडीला दुसरी आस्मानी आपत्ती म्हणजे सततचे दिर्घकालीन दुष्काळ. त्यामुळं गुर्जर देशातील जनता उपजिविकेसाठी स्थलांतरीत झाली. म्हणून सिंधदेशातून आले सिंधी. तसेच १२०व्या व १३व्या शतकात लाट देशातून स्थलांतरीत झाले ते लाड अशी नावे प्रचलित झाली.

यातक्षत्रिय, वाणी, ब्राह्मण, सोनारइ लोक होते.ते वेगळेपण दर्शविण्यासाठी स्वजाती अगोदर लाड हे लाट देशाचे अपभ्रंशरूप नाव लावु लागले. म्हणुन महाराष्ट्र, गुजरात, आंध्रप्रदेश, कर्नाटक आणि मध्यप्रदेश या राज्यात लाडवंजारीजातीचे लोक मोठया प्रमाणात आहेत.

उत्तर भारतामध्ये इ.स.न १३९६ ते १४०८ या बारा वर्षांच्या काळात भयंकर दुष्काळ पडला. तसेच उत्तर भारत, गुजरात, राजस्थान, येथुन मुसलमानी त्रासामुळे उत्तरेकडील हिंदु आर्य दक्षिणेकडील प्रदेशात सुरक्षिततेसाठी टोळया-टोळयांनी राहण्यासाठी जावु लागले. बैलाच्या पाठीवर मीठ व धान्यादी वस्तु आणण्याचे कामते करु लागले आणि दुष्काळी भागात ते धान्य पुरवु लागले.

पुढे दक्षिण भारतात १४६८ ते १४७५ या कालावधीत मोठा दुष्काळ पडला. या काळात लाट यांनी दक्षिण गुजरातमधुन धान्याची रसद पुरविण्याचे काम केले. या लाट यानांच पुढे लाडजन वंजारी म्हटले जावु लागले.

बाराव्या व तेराव्या शतकातील मुस्लिम आक्रमणे इ.स.१३९६ मध्ये पडलेला भिषण दुष्काळ यामुळे गुजरात, बडोदा, राजपुतान, मावळा या भागातुन लाड वंजारी महाराष्ट्रात तापी नदीकाठाने आले. बालाघाट मार्गे मराठवाडयात येवुन सर्व जिल्हयात स्थायिक झाले. महाराष्ट्रात बैलाच्या पाठीवर मीठ, सुपारी, किराणा आदिधान्यादी वस्तु वेगवेगळया राजांच्या काळात सैन्याला व जनतेला पुरविण्याचे काम त्यांनी केले.

यावरुन असेस्पष्ट होते की आपत्तीकालीन परिस्थितीत क्षत्रिय वृत्ती गेल्याने वैश्यवृत्ती स्विकारलेल्या वंजारी लोकांनी १२९६ पासुन हिंदुस्थानातील वेगवेगळया राज्यांच्या सैन्यास व जनतेस अन्नधान्य आणि इतर आवश्यक वस्तु पुरविण्याचे कार्य अविरतपणे केले. त्यांनी मोगल सैन्य, मराठा सैन्य व इंग्रजी सैन्य यांना जीवनावश्यक वस्तु पुरविल्या इ.स.न १३९६ ते १८८० पर्यंत व्यापार व वाहतुकित या समाजाची मक्तेदारी होती. हजारो बैलाचे तांडे त्यांच्याजवळ होते. परंतु पुढे भारतात इंग्रजांनी रस्ते, रेल्वे, मोटारी यांचा विकासकेला त्यामुळे दिर्घकाळ पिढयानुपिढया चाललेला वंजारी लोकांचा व्यापार बंद पडला. त्यानंतर हा समाज विविध प्रदेशात स्थिरावुन शेती, पशुपालन, मजुरी, हमाली इ. कामेकरुन आपली उपजिवीका करु लागला.

वंजारी समाजाची व्याप्ती :-

वनजारी आणि बनजारी हा समाज हिंदु धर्मिय, मुस्लिमधर्मिय, शिखर्पथिय तसेच महानुभव पंथामध्ये दिसुन येतो. या लोकांची व्याप्ती ही सार्वत्रिक आहे. हा समाज संपुर्णदेशभर व जगभर विखुरलेला आहे. याचीच एक शाखा जगाच्या पाठीवर सर्व खंडातुन सापडते. त रोज, जिप्सी या नावाने ओळखली जाते.

यावरुन वंजारी समाज कमी-अधिक प्रमाणात संपुर्ण हिंदुस्थानात विखुरलेला आहे. याचेकारण म्हणजे त्यांची व्यापारी प्रवृत्ती होय. महाराष्ट्र, राजस्थान, गुजरात, कर्नाटक, मध्यप्रदेश, आंध्रप्रदेश या राज्यात जास्त तर पंजाब, दिल्ली, जम्मू-काश्मीर या राज्यात हा समाज विरळ आहे. विशेषतः महाराष्ट्रात हा समाज जास्त असुन (६६ ते ७० लाख) त्यातल्या त्यात मराठवाडयात आणि बीड जिल्हयात या समाजाची लोकसंख्या जास्त आहे.

यावरुन वंजारी समाजाची व्याप्ती संपुर्ण भारतभर असुन हा समाज वेगवेगळया प्रांतात वेगवेगळया नावाने ओळखला जातो.त्यामुळे त्यांच्यात अखिल भारतीय पातळीवर एकता, बंधुता दिसुन येत नाही.

संदर्भ :

१. महाराष्ट्रातील वंजारी समाज : डॉ.वसंत मुंडे
२. वनजारी-बनजारीखंड-१ : आंधळे पी.के.